

NÚMERO 5 • 2020

L'IO

LECTURES DE L'INSTITUT OBRER
REVISTA DE PENSAMENT I ACCIÓ SOCIAL

II SEMINARI INTERNACIONAL HISTÒRIA, MEMÒRIA I FONTS ORALS

Societat Coral el Micalet,
Guillem de Castro 73, València,
7 i 8 febrer, 2020.

institutobrero.com
info@institutobrero.com
facebook.com/inst

L'IO. *Lectures de l'Institut Obrer. Revista de pensament i acció social*, és una publicació de periodicitat semestral, en paper i en digital, editada per l'Associació Cultural Institut Obrer (ACIO), entitat memorialista fundada en 1986 a València. *L'IO* està dirigida a especialistes, investigadors i professionals dels camps de les ciències humanes i socials, així com al públic en general. Es publiquen articles amb rigor metodològic i originals que contribuïsquen a la recerca dels camps multidisciplinaris d'aquest àmbit de coneixement.

Consell de redacció:

Director: Víctor Benavides Escrivà

Direcció del dossier: Rafael Maestre Marín

Coordinadora: Cristina Escrivà Moscardó

Secretari: Alfred Boronat Sancenón

Vocals: Marta Ferrer, Anzhela Malysheva, Vicent Penya, Kass Pérez, Maribel Zapata, Carmen Zorita (*Grup d'Investigació de l'Associació Cultural Institut Obrer, GIACIO*).

Pàgina web: Gabriel Benavides Escrivà

Coordinador poemes cívicosocials: Vicent Penya

Traducció: Víctor Benavides Escrivà

English Summaries: els seus autors

Fotografies: arxius / persones depositàries

Il·lustrador convidat: Román Sánchez

Disseny i maquetació: Román Sánchez

Impremta: Nómada producció gràfica

Consell científic:

Juan Carlos Colomer Rubio (*Universitat de València*); Lourdes Cortés Torregrosa (*Universitat de València*); Cristina Escrivà Moscardó (*Associació Cultural Institut Obrer*); Vicent Gabarda Cebellan (*Universitat de València*); Miquel Gómez Sahuquillo (*Associació Cultural Institut Obrer*); Rafael Maestre Marín (*Fundació Salvador Seguí*); José Vicente Martí Boscà (*Universitat de València*); Francesc Joan Lopez Sánchez (*Associació Cultural Institut Obrer*); Francesc Piera Francés (*Associació Gaspar Dies per a la Defensa del Patrimoni Històric-Artístic de la Ribera, Alzira*); Vicent Sampedro Ramo (*Universitat de València*); Ricard Camil Torres Fabra (*Universitat de València*).

Comité assessor:

Ana Aguado Higón (*Universitat de València*); Marc Baldó Lacomba (*Universitat de València*); José Beltrán Llavador (*Universitat de València*); Laura Benadiba (*Asociación Otras Memorias, Argentina*); Antonio Calzado Aldaria (*Universitat de València*); Manuel China Meseguer (CEFIRE Castelló); Maria Conca i Martínez (*Universitat de València*); Joël Delhom (*Université de Bretagne*

Sud, Lorient, France); Juan Manuel Fernández Soria (*Universitat de València*); Hélène Finet (*Université de Pau et des Pays de l'Adour, France*); Edelmir Galdón Casanoves (investigador independent); Sergio Gálvez Biesca (*Instituto Iberoamericano de La Haya*); Inés García Holgado (*Coordinadora Estatal de apoyo a la Querrela Argentina contra los crímenes del franquismo*); Anna Gimeno Berbegal (*Periodista*); David Ginard Ferón (*Universitat de les Illes Balears*); Francisco A. González Redondo (*Universidad Complutense de Madrid*); Jean-Louis Guereña (*Universidad François-Rabelais de Tours, France*); Josep Guia i Marín (*Universitat de València*); Martha Heard (*Investigadora independent, Albuquerque, New Mexico, USA*); Jesús Huguet Pascual (*Consell Valencià de Cultura, València*); Ana López Navajas (*Educació i Investigació Generalitat Valenciana. Universitat de València*); Eladi Mainar Cabanes (*Investigador independent, Simat de La Valldigna, València*); Eugeni de Manuel Rozalen (*Federació Valenciana de Municipis i Províncies*); Rosa Monlleó Peris (*Universitat Jaume I*); Javier Navarro Navarro (*Universitat de València*); Mirta Núñez Díaz-Balart (*Universidad Complutense de Madrid*); Pelai Pagés i Blanch (*Universitat de Barcelona*); Patricio Pazmiño Freire (*Corte Interamericana de Derechos Humanos, Ecuador*); Pablo Pérez García (*Universitat de València*); José Miguel Santacreu Soler (*Universitat d'Alacant*); Encarna Sant-Celoni i Verger (*Dones de Frontera*); Xosé Manuel Souto González (*Universitat de València*); José Ramón Valero Escandell (*Universitat d'Alacant*); Roberto Viciano Pastor (*Universitat de València*).

Administració, distribució i subscripcions:

Associació Cultural Institut Obrer

Carrer Àngel Guimerà, 53- 9^a / 46008 València.

Telèfon 657 365 708

info@institutobrero.com www.institutobrero.com

Subscripció per un any: 50 euros (2 exemplars)

Ingressos a nom de: Associació Cultural Institut Obrer

IBAN ES5201820509850208004950

L'IO no s'identifica necessàriament amb els continguts dels articles signats, sent responsables dels mateixos les seues autores i autors.

ISBN: 978-84-120666-9-2

ISSN: 2659-8515

Dipòsit Legal: V-2931-2019

Entitats col·laboradores: Atelier. Federació Valenciana de Municipis i Províncies. Societat Coral el Micalet.

3 PRESENTACIÓ

5 II SEMINARI INTERNACIONAL: HISTÒRIA, MEMÒRIA I FONTS ORALS

DOSSIER

9 Miguel Asensio Gómez
LA REPRESENTACIÓ DEL CRISTIANISME A TRAVÉS DEL FONS ARXIU DE LA MEMÒRIA-FUNDACIÓ SALVADOR SEGUÍ

19 Víctor Benavides Escrivà
EL FONS ORAL DE L'INSTITUT OBRER DE L'ARXIU DE L'ACIÓ

27 Cristina Escrivà Moscardó
EL PROJECTE DE FONTS ORALS A LLÍRIA

35 Salvador Fernández Cava
PARLAR I ESCRIURE: TRES EXEMPLES, CONVERSES AMB SANTIAGO CARRILLO, FÉLIX PÉREZ "SEBASTIÁN" I JOSÉ TOMÁS "TOMASÍN", EN LA HISTÒRIA DE L'AGLA

41 Mónica Ibáñez Fernández
LES VEUS QUE FAN MEMÒRIA

45 Alejandro Macharowski
LA MEMÒRIA EN UNA INVESTIGACIÓ CIENTÍFICA

53 Rafael Maestre Marín
LA COL·LECCIÓ DE FONTS ORALS DE L'ARXIU DE LA MEMÒRIA DE LA FUNDACIÓ SALVADOR SEGUÍ DE VALÈNCIA

61 José Vicente Martí Boscà i Inmaculada Serra Pons
LES FONTS ORALS EN LA PROSOPOGRAFIA HISTÒRICA DE LA SANITAT LLIBERTÀRIA

69 Maribel Peris Muiños
RECOLLIDA, RECORREGUT I TRACTAMENT DE FONTS ORALS AL GRUP PER LA RECERCA DE LA MEMÒRIA HISTÒRICA DE CASTELLÓ

79 Ricard Camil Torres Fabra
HERODOT NO UTILITZAVA GRAVADORA. ALGUNES REFLEXIONS SOBRE LES TÈCNiques DE CAPTURA DE FONTS ORALS A L'ERA DE LA SOBREENFORMACIÓ DES D'UNA ÒPTICA CASOLANA

ÍNDEX SUMMARY

85 José Ramón Valero Escandell
MEMÒRIA DELS LLOCS: LA RECONSTRUCCIÓ D'UN MOMENT EXCEPCIONAL

MESA D'ARXIUS

93 Francesc Mezquita Broch
LA NEUTRALITAT DELS ARXIUS

99 Juan Luis Porcar Orihuela
ARXIUS I POLÍTiques DE MEMÒRIA AL PAÍS VALENCIÀ

ESTUDIS

105 Eladi Mainar Cabanes
CONTRA L'ESGLÉSIA DE LA TRANSICIÓ.
EL PARE OLTRA I EL FRANQUISME

111 Mariano Monge Juárez
LA FORMACIÓ DE LA CLASSE OBRERA: SOCIALISME I CÒLERA MORBO. ELX A LA FI DEL SEGLE XIX

120 ART COMPROMÉS: Román Sánchez

130 POEMES CÍVICOSOCIALS: Manel Alonso i Catalá i Encarna Sant-Celoni i Verger

138 OPINIÓ

140 ENTREVISTES: Jérôme Skalski

150 COL·LECTIUS SOCIALS: ALANNA i AIDA

154 HOMENATGES: A Lorenzo Latorre Blay (II)

164 PARLEM DE LLIBRES:
Coplas para sobrevivir
La guerra ha terminado
Dones llibertàries a València
Mariana de Pineda
La violencia nazi, el holocausto y los neonazis

171 RESSENYES BIOGRÀFIQUES DE LES AUTORES I AUTORS

176 FOTOGRAFIES DEL SEMINARI

182 NORMES DE PRESENTACIÓ D'ORIGINALS PER A L'EDICIÓ. VALENCIÀ / CASTELLÀ

MEMÒRIA DELS LLOCS: LA RECONSTRUCCIÓ D'UN MOMENT EXCEPCIONAL

MEMORY OF THE SITES: THE RECONSTRUCTION OF AN EXCEPTIONAL MOMENT

José Ramón Valero Escandell

Departament de Geografia Humana. Universitat d'Alacant

RESUM

L'article se centra en la memòria dels llocs, en el seu protagonisme en els records dels entrevistats i el seu caràcter essencial en la construcció de la memòria col·lectiva. Per a això recorre a dos llocs emblemàtics de la memòria del segle XX –Auschwitz i Nuremberg–, com a exemples de la instrumentalització dels relats i de la visió polièdrica del record dels protagonistes. Finalment, adverteix que el testimoniatge popular de la Transició democràtica pot patir la mateixa deterioració patida en el cas de la guerra civil i planteja un cas del paper destacat dels llocs en la memòria d'aquell període històric.

Paraules clau: llocs simbòlics, llocs de memòria, moviment assembleari

RESUMEN

El artículo se centra en la memoria de los lugares, en su protagonismo en los recuerdos de los entrevistados y su carácter esencial en la construcción de la memoria colectiva. Para ello recurre a dos lugares emblemáticos de la memoria del siglo XX –Auschwitz y Nuremberg–, como ejemplos de la instrumentalización de los relatos y de la visión poliédrica del recuerdo de los protagonistas. Finalmente, advierte de que el testimonio popular de la Transición democrática puede padecer el mismo deterioro sufrido en el caso de la guerra civil y plantea un caso del papel destacado de los lugares en la memoria de aquel periodo histórico.

Palabras clave: lugares simbólicos, lugares de memoria, movimiento assembleario

ABSTRACT

The article focuses on the memory of places, their protagonism in the memories of the interviewees and their essential character in the construction of the collective memory. To this end, it uses two emblematic places of 20th century memory – Auschwitz and Nuremberg– as examples of the instrumentalisation of the stories and the polyhedral vision of the memory of the protagonists. Finally, he warns that the popular testimony of the democratic transition may suffer the same deterioration as that suffered in the case of the civil war and makes a case for the prominent role of places in the memory of that historical period.

Keywords: Symbolic places, Places of memory, Assembly Movement

Diada del 9 d'octubre. València, 1977. Exposició *Retrats d'una il·lusió*, MUVIM. Col·lectiu El Cameraman (Jorge Crespo, Rafael de Luis, Carlos Errando)

“Somos igual que nuestra tierra
suaves como la arcilla,
duros del roquedal.
Hemos perdido, compañeros,
paisajes y esperanzas
en nuestro caminar”.

Somos, J. A. Labordeta

1. INTRODUCCIÓ

L'ús de les fonts orals com a tècnica i com a part d'una metodologia alternativa va ser assumit fa temps pels historiadors, tal vegada els més rupturistes amb la realitat acadèmica llavors vigent. Revistes a escala global, *Oral History*, o estatal, *Historia y Fuente Oral*, ho reflecteixen amb claredat. Molt prompte va anar convertint-se en un recurs per a multitud de disciplines i entre les bandereres d'aquesta renovació metodològica no va estar quasi mai la Geografia. I, no obstant això, tot fet social està sòlidament basat en un tríode essencial: una societat i un temps, però també un espai.

Si la font oral recorre als testimoniatges individuals, també és cert que, amb el conjunt d'ells, ajuda a construir la memòria comuna. Un dels grans teòrics de la memòria col·lectiva, Halbwachs, ens recorda clarament que:

“...no hi ha memòria col·lectiva que no es desenvolupe dins d'un marc espacial. Ara bé, l'espai és una realitat que dura: les nostres impressions s'expulsen l'una a l'altra, res roman en la nostra ment, i no comprendríem que poguérem recuperar el passat si no ho conserva el mitjà social que ens envolta. És en l'espai, en el nostre espai [...] on hem de centrar la nostra atenció: en ell hem de fixar el nostre pensament, perquè reaparega una categoria o altra de records”.¹

¹ HALBWACHS, Maurice, *La memoria colectiva*, Zaragoza, Prensas Universitarias, 2004, p. 144.

Camp de futbol d'Elda en finalitzar una assemblea, a la fi d'agost de 1977. lavirtu.es

El lloc, enfront de l'espai abstracte, acull l'experiència humana: És l'espai de la vivència directa, de l'experiència, de les sensacions, les emocions, el pensament.² L'espai fet lloc constitueix un imaginari socialment compartit, la qual cosa li aporta una clara dimensió històrica. Per a comprendre-ho fàcilment podríem recórrer al que, en expressió de Nora constitueixen els llocs de memòria, aquells amb marcat caràcter simbòlic, capaços de formar part de la nostra identitat i de la memòria compartida d'un país. No són només els monuments, els purament físics, sinó també els que tendeixen a l'abstracció, al símbol, a una dimensió rememoradora.³

2. AUSCHWITZ I NUREMBERG, COM A EXEMPLES DE LA MEMÒRIA COL·LECTIVA

Auschwitz-Birkenau és, sens dubte, un dels majors llocs santuari de la memòria democràtica global i el més conegut i visitat dels camps de concentració nazi en tota Europa. El seu significat és polièdric, encara que en moltes ocasions es tendeix a reduir-lo al d'una persecució nazi contra la població jueva, la qual cosa simplificaria la qüestió a un crim i unes víctimes concretes; són molts els qui

² ORTEGA VALCÁRCCEL, José, *Los horizontes de la geografía*, Barcelona, Ariel Geografía, 2000, p. 357.

³ NORA, Pierre, “La aventura de Les lieux de mémoire”, *Ayer*, 32 (1998), p. 32.

Auschwitz-Birkenau. Calçat de les víctimes.
Foto de l'autor

el veuen, a més, com un exemple emblemàtic de denúncia dels crims totalitaris, un exemple per a la defensa dels drets de les minories i fins i tot una mostra extrema de fins a on pot degenerar la condició humana. Una enorme quantitat de testimoniatges recollits donen fe d'aquell lloc durant la guerra.⁴ Repassant les fotografies d'una visita personal em criden l'atenció dos ben diferents; en una, una multitud s'apinya davant l'entrada a una sala d'extermini, com si el lloc s'haguera convertit en un objecte més de consum turístic; en una altra, milers de sabates apinyades ens recorden que quants allí van arribar no sols formaven part d'un col·lectiu definit –les víctimes, els jueus...– sinó que portaven amb si una experiència, una vida real, personal, concreta, que eren xiquets o adults, homes o dones, rics o pobres, urbans o rurals, moderns o tradicionals... Objectes quasi irrelevantes, concentrats en el que hui és un lloc de pas ens acosta a les víctimes –i al problema– amb una atracció invencible: aqueixa és també la força de la font oral.

No gaire lluny d'allí, a la ciutat de Cracòvia, dos edificis ens alerten sobre el perill d'apropiació i tergiversació del relat dels fets històrics per part del poder, en un país gover-

⁴ Vegeu especialment els de USC Shoah Foundation en <https://vhaonline.usc.edu/login>

nat des d'ideologies de dreta extrema. Un, el Collegium Maior, l'espai noble de la Jagellónica Universitas, la guia d'una *free tour*, va ocupar una gran part de la seua visita a recordar-nos que allí va estudiar uns mesos Wojtyła i quasi ens ho converteix en l'heroi de l'antinazisme, mentre només va dedicar uns segons a recordar que allí va ser professor Copèrnic. Un altre, la que fora fàbrica d'Oskar Schindler, ben conegut per la pel·lícula de Spielberg i molt visitada pels estrangers, s'ha reconvertit hui en una exposició permanent –Cracòvia sota l'Ocupació Nazi– en la qual, mentre es redueix el record al personatge, es denuncia la vida sota el nazisme i el comunisme i es mostra un relat amable del nacionalisme polonès, en el qual és impossible trobar alguna esclatxa de culpa, com si els ocupants nazis saberen ja perfectament qui eren els jueus en cada poble, en cada llogaret del país. Un lloc simbòlic pot ser objecte d'expropiació pels poders dominants, a través dels relats construïts sobre aquest. També ací la font oral pot jugar un paper democratitzador.

Auschwitz-Birkenau és un dels majors llocs santuari de la memòria democràtica global.

Un altre exemple de ciutat símbol, de lloc de la memòria col·lectiva del segle XX és Nuremberg. La ciutat mereix ser adjectivada de moltes formes: un focus de cultura musical, un centre jogueter excepcional, el bressol de la xarxa ferroviària alemanya... No obstant això, va ser l'auge, apogeu i derrota del nazisme qui la fa mundialment coneguda. Allí, molt pròxims, podem visitar tres llocs ben diferents: el Camp Zeppelin –i instal·lacions pròximes Luitpoldhain amb la seua Ehrenhalle– famosos com a centre de les grans celebracions d'exaltació hitleriana, torxes incloses, on hui poden visitar-se algunes restes i exposicions

Nuremberg. Camp Zeppelin, vista interior des del Dokuzentrum. Foto de l'autor

excepcionals en l'actual Dokuzentrum, recorren el temps en què semblava que un Reich mil·lenari era inqüestionable. Sota la ciutat medieval, un enorme laberint subterrani va servir de refugi a una població que al final de la guerra, pròxima la derrota, va patir bombardejos tan terribles que només en un d'ells van morir més de sis mil persones i van convertir Nuremberg en una ruïna absoluta. El tercer punt, el Palau de Justícia, en la sala de la qual 600 es va celebrar entre 1945 i 1946 el judici contra els jerarques nazis supervivents; és el lloc de la rendició de comptes, però també un punt de partida de la nova geopolítica i un precoç indici de la posterior guerra freda. En un mateix lloc, com veiem, la realitat és polièdrica, pot ser analitzada i enfocada des de múltiples perspectives. Els testimoniatges lligats a cadascun d'aquells moments –celebracions, bombardejos, judici– serien ben diferents, i també ho serien els protagonistes entre si: el lloc, Nuremberg, és capaç d'estructurar-los en un únic fenomen i de mostrar-nos milers d'arestes d'una mateixa realitat. La riquesa documental atresorada a la ciutat sobre aquells moments és excepcional i els testimoniatges recollits són, tal vegada, la seua principal aportació.

Si a Nuremberg els testimoniatges recollits poden aportar molt, la comprensió d'uns fets no sempre és tan fàcil. Sobre la guerra d'Es-

panya, la realització d'entrevistes als implicats en el conflicte va començar lentament i tardanament –per desgràcia, no va haver-hi molts Ronald Fraser⁵– sense un excessiu suport en el món acadèmic i menys en els poders públics; quan els moviments memorialistes es van anar obrint pas, ja havien mort bona part dels grans protagonistes i hui, molts joves tracten desesperadament de recuperar cendres d'aquell incendi a través de familiars i coneguts. Molts dels llocs de la guerra civil i del franquisme o han desaparegut –així, símbols com la presó de Carabanchel⁶ o el camp d'Albatera– o han transformat totalment el seu significat –com la Direcció General de Seguretat a la Porta del Sol madrilenya– intentant fer callar als testimonis de pedra.

3. RECUPERAR LLOCS I GENTS DE LA TRANSICIÓ: UN REpte DELS NOSTRES DIES

Encara som a temps d'evitar una cosa similar a l'hora d'abordar l'època del final del franquisme i la Transició, perquè molts protagonistes encara romanen entre nosaltres i perquè perviuen bona part dels llocs que van ser escenari, i no sols escenari, d'aquella època. La Transició també és un període polièdric i ha patit, des dels primers moments, la temptació que el seu relat siga apropiat pels poders establits. Per descomptat, existeixen llocs que no sols constitueixen fites essencials d'aquella memòria sinó que poden ajudar a recuperar i estructurar els records. Jo intentaré establir un exemple, a partir d'un conflicte genuïnament vinculat a aquella època, el de la vaga del Moviment Assembleari del

5 Essencial, no sols com a precedent, va ser la seua obra FRASER, Ronald, *Recuérdalo tú y recuérdalo a otros. Historia oral de la guerra civil española*, Barcelona, Crítica, 1979.
6 Vegeu GONZÁLEZ RUIBAL, Alfredo, "Topography of terror or cultural heritage? The monuments of Franco's Spain", en FORBES, Neil et. alii, *Europe's Deadly Century. Perspectives on 20th Century Conflict Heritage*, Londres, English Heritage, 2009, p. 65-72.

Auschwitz-Birkenau. Sala d'Extermini: un exemple de massificació turística, agost 2014. Foto de l'autor

Vinalopó,⁷ desenvolupada durant un parell de setmanes d'agost i setembre de 1977, coneguda per alguns com "la vaga dels estadis", en desenvolupar-se les grans assemblees en els camps de futbol de les principals poblacions sabateres (Elda, Elx i altres). Els llocs vinculats a aquelles jornades són nombrosíssims –des de seus d'associacions veïnals o sindicals a places públiques– però, sens dubte, el lloc més simbòlic de tots ells va ser el camp de futbol municipal d'Elda, que mai va tornar a aconseguir els plens d'aquells dies. Com recorden aquell lloc els testimoniatges recollits sobre el conflicte? Ho veurem amb alguns exemples:⁸

El llavors alcalde d'Elda recorda com va oferir les seues instal·lacions als assemblearis, encara que sempre tractant d'exercir de medador en el conflicte:

7 Encara que hi ha moltes més publicacions, un relat global d'aquell moment pot trobar-se en MARTÍNEZ NAVARRO, Francisco, *Lucha obrera en las comarcas del Vinalopó. El movimiento asambleario de 1977*, Centre d'Estudis del Vinalopó, 2000 i VALERO ESCANDELL, J.R.; SALINAS SALINAS, Carlos i MARTÍNEZ NAVARRO, Francisco, "El movimiento asambleario de la industria del calzado del Vinalopó: una organización obrera singular de la época de la transición", en TRUJILLANO SÁNCHEZ, J.M.; GAGO GONZÁLEZ, J.M., *IV Jornadas Historia y Fuentes Orales: Historia y Memoria del franquismo 1997*, p. 377-392.

8 Totes les entrevistes van ser realitzades per l'autor.

"...des del primer moment el moviment assembleari vingué a sol·licitar-nos que la Poliesportiva s'havia quedat xicoteta i que com es constituïen en assemblea permanent ens sol·licitaven el camp de futbol; els vam dir que sí, que per favor cuidaren de les instal·lacions".⁹

El lloc més simbòlic de tots ells va ser el camp de futbol municipal d'Elda.

Un altre destacat polític del moment, parlamentari d'UCD i anteriorment càrrec franquista, recordava que va demanar intervenir en el camp de futbol i valora, encara que no sembla coincidir amb altres visions, la seua aportació a la solució del conflicte:

... "Vaig saber convèncer-los i ells van saber deixar-se convèncer. La meua actitud allí en el camp de futbol, enfront de sis mil persones enmig del camp, va ser dir "bo, perquè en comptes de portar la democràcia ací a mà alçada, mirant si el veí l'alça o no l'alça, no es fa la votació a les fàbriques" (...) no va passar per la meua imaginació que allí, estant jo enmig del camp de futbol, succeïra res".¹⁰

El periodista més influent en aquells moments, el corresponal a Elda de *La Verdad*, recreava aquell ambient:

"Recorde un enorme respecte. Recorde una consciència col·lectiva impressionant, impressionant, allí no es movia una mosca; quan eixia el senyor Roque Miralles i Pepe, Pepe Leal, eren els grans

9 Entrevista a Francisco Sogorb Gómez, 25 de febrer de 1993.

10 Entrevista a Roque Calpena Giménez, 30 de març de 1993.

Auschwitz-Birkenau. Sala d'Extermini: un exemple de massificació turística, agost 2014. Foto de l'autor

“s'agranava, això és important dir-ho, quan s'acabava l'assemblea a la nit, allí estaven els torns muntats i es netejava el camp de futbol com mai ha estat el camp de futbol de net”.¹²

Un dirigent veïnal, també sindicalista, recorda la comunió que s'aconseguia en aquell lloc, la solidaritat:

“en el camp de futbol, jo tinc fotografies per ací, ací hi havia huit o deu mil persones, així, així, escoltant les notícies que es portaven. I la gent plorava, a mi em saltaven les llàgrimes ací, quan algú deia “de tal empresa, dos sacs d'arròs”, “ha vingut la comissió que es va anar per a Rioja i han baixat amb cinc-cents mil pessetes i quaranta sacs de creïlles i no sé què i no sé quants”. A mi m'emocionava allò. I a molta gent li emocionava allò”.¹³

No obstant això, un membre de Comissions que després va exercir càrrecs de responsabilitat era molt més crític amb aquell procediment:

11 Entrevista a Manuel Mira Candel, 1 d'abril de 1993.

12 Entrevista a José Leal Amat, 20 d'abril de 1993.

13 Entrevista a Ángel Montero Cañada, 15 de maig de 1993.

“Es fa molta demagògia sobre les posicions que hi havia; allí, per a parlar en camp de futbol, qualsevol s'atrevia a parlar en el camp de futbol en contra dels membres de la comissió negociadora! (...) tu estàs en el camp de futbol, quan la gent està junta, quan la gent està bé, quan la gent es troba fort, secundada, unida, perquè lògicament algú que diga “alt”, que no vaja en aqueixa línia de mantenir una postura fèrria, radical i tal, perquè es veu com una persona que ve allí a molestar”.¹⁴

Una altra sindicalista recorda com el viscut en el camp de futbol era una part més d'un treball molt més complex.

Una altra sindicalista, amb un paper molt més destacat en l'organització global que en les assemblees, recorda com el viscut en el camp de futbol era una part més d'un treball molt més complex:

“Això es feia en la Tafalera [la coordinació de totes les comissions]. Unes seixanta o seixanta-cinc persones, això diàriament, diàriament a les quatre. A les set tornàvem una altra vegada o bé al camp de futbol o bé a la poliesportiva. Després es feia l'assemblea general, es tornava a sopar i es reunia la comissió de la premsa”.¹⁵

Fins i tot un dirigent d'UGT –l'únic sindicat obertament contrari a aqueix moviment assembleari– sent una certa nostàlgia de no haver acudit allí:

14 Entrevista a Fernando Casado Carrasco, 22 de maig de 1993.

15 Entrevista a Pepi Zamora García, 25 de maig de 1993.

“...jo no vaig al camp de futbol.

–Per què raó no acudeixes al camp de futbol?

–Home, primer perquè hauria sigut acceptar potser la tesi que jo tan àrduament vaig estar defensant precisament. Llavors em considerava no procedent estar en el camp de futbol perquè seria com acceptar, vull dir que en aquells moments el cap visible del moviment sindical, del sindicat en aquells moments del principi, seria com acceptar realment que les tesis que hi havia al carrer eren les correctes”.¹⁶

El lloc és, moltes vegades, un protagonista més, essencial o no, depén de cada cas, però sempre insubstituïble.

És només un exemple, en un sol lloc. Són visions diferents, parcials, amb enfocaments diferents, interessades si es vol, records reconstruïts a posteriori, però conjuntament ajuden a crear la memòria col·lectiva d'uns fets, i ho fan entorn d'un mateix lloc. El lloc és, moltes vegades, un protagonista més, essencial o no, depén de cada cas, però sempre insubstituïble.

Finalment, sobre la Transició ací, a València, una fotografia il·lustra el potencial del lloc per a ajudar-nos a entendre els fets i les visions diferenciades dels seus protagonistes i de tot l'univers referencial implicat en això. És de la Diada del 9 d'octubre de 1977 quan centenars de milers de persones van recórrer els carrers reclamant un estatut d'autonomia; pertany a l'exposició “Retrats d'una il·lusió”, del col·lectiu *El Cameraman*, exposada en el MUVIM recentment. En ella, el

16 Entrevista a Luís Mira Belmonte, 5 de maig de 1993.

Nuremberg. Refugi sota el castell imperial.

Foto de l'autor

protagonisme és d'un grup d'adolescents, amb xiques en primer pla, portant cintes quadribarrades. Caminen per una avinguda del centre urbà, amb cares rialleres enmig d'un ambient tan reivindicatiu com festiu. Una observació detallada ens permet afegir una gran quantitat de matisos: no sols hi ha banderes quadribarrades, encara que el fotògraf ha enfocat prioritàriament a les xiques que les llueixen, exemples del poc destacat paper reivindicatiu que començaven a adquirir les dones; més al fons, és fàcil distingir una bandera tricolor i una bandera roja amb la falç i el martell comunistes i una pancarta reivindicativa. A més, en l'entresòl de l'edifici que fa xamfrà podem distingir com penja una altra senyera amb franja blava, un record d'aquella artificial guerra de les banderes que va perdurar durant molts anys a la ciutat. En aqueix mateix edifici, en el primer pis apareix un triple masteler, sense banderes, però no resulta massa difícil pensar que, tal vegada poc temps arrere, penjaven d'ell la “rojigualda” franquista, la falangista i la carlista, especialment si observem que el segon pis situa una junta provincial del vell règim dictatorial. És tot un símbol de com la ciutadania tracta de recuperar el paper social negat durant tantes dècades: el carrer és una festa popular, però aqueixa avinguda, sense quasi ningú als balcons, no sembla col·laborar massa. El lloc és, sens dubte, un protagonista ocult de la fotografia. Cal no oblidar-ho mai a l'hora d'aprofundir en les entrevistes a la gent.